УДК 340.12 (091) (477)

Рєзнік О. І.

СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА XVIII СТ. : АНАЛІЗ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОДИФІКАЦІЇ ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті аналізуються процес кодифікації українського права у Гетьманщині у XVIII ст. Реконструйований процес прийняття кодексів, проаналізовано специфіку рецепції та дії на українських землях норм німецького, польського, російського, литовського права. Показана роль звичаєвого права у формуванні системи права Гетьманщини. Доведено, що кодифікація законодавства у Гетьманщині мала важливе значення, оскільки встановлювала й усувала недоліки законодавства, підвищувала його ефективність, забезпечувала зручність користування ним, полегшувала пошук юридичної норми, яка підлягала застосуванню, сприяла вивченню законодавства. Встановлено, що писане право залишалося достоянням лише освіченої суспільної верхівки. Нижчі верстви населення, які складали основну масу мешканців Гетьманщини, – селяни, низові козаки, бідне міщанство, а також Запорозька Січ, – як і раніше, продовжували керуватися звичаєвим правом.

Ключові слова: *кодифікація права, історія українського права, право Гетьманщини, реформування права.*

В статье анализируется процесс кодификации украинского права в Гетманщине в XVIII в. Реконструирован процесс принятия кодексов, проанализована специфика рецепции и действия на украинских землях норм немецкого, польского, российского, литовского права. Показана роль обычного права в формировании системы права Гетманщины. Доказано, что кодификация законодательства в Гетманщине имела важное значение, поскольку выявляла и ликвидировала недостатки в законодательстве, повышала его эффективность, обеспечивала удобство пользования им, облегчала поиск подлежащей применению юридической нормы, способствовала изучению законодательства. Установлено, что писаное право оставалось достоянием лишь образованной общественной элиты. Нижние слои населения, составлявшие основную массу жителей Гетманщины, – крестьяне, низовые казаки, бедное мещанство, а также Запорожская Сечь, – как и ранее, продолжали руководствоваться обычным правом.

Ключевые слова: *кодификация права, история украинского права, право Гетманщины, реформирование права.*

The article analyzes the process of codification of law in the Ukrainian Hetman State in the XVIII century. The process of law codification was reconstructed; the specificity of the reception of legal norms of German, Polish, Russian, Lithuanian law on Ukrainian lands was analyzed. The role of customary law in forming of the Hetman State legal system is shown. It is proved that the codification of Hetman State laws was important because it identified and eliminated the shortcomings in the legislation, made it more efficient, provided convenient of their using, find it easier to be applied, contributed to the studying of law. It is found that the written law remained the property of well-educated social elite only. The lower layers of the population, which were the basis of the inhabitants of the Hetman State, – the peasants, the Cossacks grassroots, the poor burgesses, and Zaporozhye, – as before, continued to be guided by customary law.

Key words: *codification of the law, the history of Ukrainian law, the Hetman State law, reforming of the law.*

Для більш точної та неупередженої оцінки перспектив розвитку системи права необхідно звертатися її витоків і розвитку. Реконструювання повної картини розвитку українського права є важливою задачею сучасної історико-правової науки. Дана розвідка присвячена питанню становлення нової

системи джерел вітчизняного права в один з визначальних періодів його існування – у період Гетьманщини.

Гетьманування І. Мазепи розпочало якісно новий етап розвитку державного, суспільного, правового життя Гетьманщини. Влада централізується, складається і стабілізується особливий державний лад, формується певна суспільна структура, що знаходить свій відбиток у праві.

Помітні зміни в українському праві починаються з 20-х рр. XVIII ст., після гетьманування І. Скоропадського, коли у Гетьманщині набувають чинності норми права російського походження. Переважна більшість їх стосувалася кримінального і кримінально-процесуального права. Велике значення мав указ Петра І від 5 листопада 1723 р. – «Про форму суду», який поширився у Гетьманщині 1730 р., а також указ від 13 травня 1754 р. – «Про втікачів». Широко застосовувалися укази від 12 жовтня 1760 р. – «Про заміну смертної кари вічною каторгою»; від 10 лютого 1763 р. – «Про строки вирішування кримінальних справ»; від 20 грудня 1763 р. – «Про необхідність застосування «Воїнського устава» у козацьких військових справах»; від 3 квітня 1773 р. – «Про застосування судами кар за шахрайство і злодійство»; від 3 квітня 1781 р. – «Про злодійство» та ін. Упродовж XVIII ст. вплив російського законодавства на правові норми, зокрема ті, що стосувалися кримінального права, значно посилився, а в окремих випадках російські нормативно-правові акти повністю витісняли (замінювали) попередні. Юридичні акти місцевої автономної влади поступилися місцем загальнодержавному російському законодавству. У 1840-1842 рр. на українських землях було введено у дію Звід законів Російської імперії.

Велика кількість джерел права зумовлювала випадки колізій норм права. Норми місцевого українського звичаєвого права могли суперечити нормам Статуту Великого князівства Литовського, а ті у свою чергу – магдебурзькому праву. Суперечності дедалі поглиблювалися, що давало змогу судовим органам стосовно одних і тих самих справ виносити різні рішення залежно від того, на яке джерело їм було вигідно посилатися. У відсутності єдиного джерела права були зацікавлені представники привілейованого стану, з якого формувалися судові органи, і отже, українські судді могли ухвалювати ті рішення, які відповідали їхнім інтересам. Тому тривалий час українська верхівка не порушувала питання про упорядкування чинного законодавства у Гетьманщині [8, с. 43].

На початку 20-х рр. XVIII ст. були зроблені перші кроки щодо упорядкування чинного законодавства у Гетьманщині. Універсалом від 16 травня 1721 р. гетьман І. Скоропадський створив спеціальну комісію для перекладу українською мовою «правних книг» (Статуту Великого князівства Литовського, «Саксонського Дзеркала» і «Порядку» Б. Гроїцького) з «польського діалекту на наше русское наречие». Переклад було доручено писареві Гадяцького полку О. Ситенському, значковому товаришу З. Рощаковському та їхнім помічникам А. Піщанському та Г. Балесному. Переклад трьох величезних юридичних збірників потребував чималих зусиль, і цілком зрозуміло, що чотири особи не спромоглися його завершити. У застосуванні правових норм і далі панувало безладдя [5, с. 54].

Про тогочасне судочинство та юридичні норми влучно висловився відомий український історик О. Лазаревський: «На малоросійські суди надходили повідомлення про хабарництво і пристрасті, які доходили до державця і ним пред'являлися гетьману. Гетьман заступався за суди, але не міг він не бачити, що головною причиною зловживань в них служили протиріччя законів, рідкість їх джерел і недоступність їх за мовою.» [4, с. 39]. Постійні скарги з приводу зловживань в українських судах доходили до царського уряду. Безладдя у судах Гетьманщини були для Петра І приводом для обмеження її автономії у справах управління і судочинства. Утворена імператором Малоросійська колегія не тільки не поліпшила, а й навпаки, значно погіршила становище, збільшивши хабарництво та зловживання. Царський уряд мав на меті поширити у Гетьманщині загальноросійське законодавство й цим самим сприяти якнайшвидшій ліквідації її автономії.

На необхідність упорядкування чинних законів звертав увагу гетьман Данило Апостол: у поданому до Верховної Таємної ради проекті нового договору першим пунктом він висунув умову затвердження давніх прав та вольностей, аби «український народ судився за своїми правами у своїх судах через виборних суддів.» Російський уряд і сам був зацікавлений у цьому, оскільки мав намір через кодифікації скасувати розходження, які на той час існували між царським законодавством і чинним у Гетьманщині правом. У зв'язку з цим 22 серпня 1728 р. російський уряд видав указ, відомий під назвою «Рішучі пункти гетьману Данилу Апостолу». У розділі 20 цих пунктів зазначалося: «« Нижче Ї. І. В. донесено, що малоросійський народ судять різними правами, які цими словами названі: Магдебурзькі та Саксонські статути, із яких один з одним не погоджують, із чого може бути судам не без втручання, того заради Ї. І. В. видав для користі правосуддя малоросійського ті права, за якими судиться малоросійський народ, перекласти на малоросійську мову і визначити із таких, скільки персон пристойно, здібних і знатних людей, для зводу тих трьох прав в одне і для апробації прислати до двору Ї. І. В.» [1, с. 40]. Цей указ поклав початок кодифікації пам'ятки права першої половини XVIII ст., яка відома під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ».

Сучасний львівський учений І.Й. Бойко вважає, що причини кодифікації законодавства Гетьманщини доцільно поділити на об'єктивні і суб'єктивні. До об'єктивних він відносить інтенсивний розвиток соціально-економічних відносин у другій половині XVII – першій половині XVIII ст., які потребували правового врегулювання, а до суб'єктивних – чинність різних правових норм, які мали різне походження і суперечили одна одній. Виникла нагальна потреба їх узгодити, скоротити, переробити

відповідно до нових умов, спричинених значним економічним розвитком. Окрім того, російський уряд прагнув скасувати автономію Гетьманщини, зокрема її систему права, яка була важливою опорою державності [1, с. 40].

Після смерті Данила Апостола у січні 1734 р. імператриця Анна Іоанівна видала новий указ, яким підтвердила намір уряду щодо проведення робіт з кодифікації права Гетьманщини. Порівняльно-правовий аналіз указів російського уряду 1728 і 1734 рр. дає змогу стверджувати, що перший указ висував комісії завдання організаційного характеру: переклад «Трьох малоросійських прав» та зведення їх в однин збірник; другий же значно розширив компетенцію комісії, визначивши конкретні напрями роботи: поправки та скорочення чинних юридичних норм «для пользы малороссийского народа». Обидва укази надали комісії статусу державного органу, а самій праці – характеру офіційної систематизації чинного законодавства Гетьманщини у формі кодифікації.

Кодифікаційні роботи тривали 15 років. 8 липня 1743 р. у м. Глухові члени кодифікаційної комісії на пленумі, скликаному Генеральною військовою канцелярією, підписали проект Кодексу українського права під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Генеральна військова канцелярія подала проект Кодексу генерал-губернатору Г. Бібікову, який з невідомих причин затримав його майже на рік, тому до Сенату на остаточне офіційне затвердження «Права...» потрапили лише 7 липня 1744 р. [3, с. 15]. Відповідь надійшла через 12 років – після відновлення інституту гетьманства. Указом від 20 травня 1756 р. проект Кодексу було повернено на повторний розгляд з метою внесення змін відповідно до вимог часу. З цією метою наступні роки створювалося декілька комісій, але жодна з них не мала успіхів у своїй роботі. До того ж правляча верхівка Гетьманщини вважала, що Статут Великого князівства Литовського краще охоплював їхні права і свободи, ніж новостворений Кодекс. Виразом цих тенденцій став Глухівський з'їзд 1763 р., на якому представники козацької старшини висловлювалися за збереження Статуту Великого князівства Литовського, а не за прийняття Кодексу [7, с. 375]. Перегляд Кодексу тривав до 1767 р., але ця робота так і не була завершена.

І. Й. Бойко вважає, що проект Кодексу не був офіційно затверджений Сенатом з таких причин: поступове обмеження, а відтак повне скасування російським самодержавством автономного устрою Гетьманщини, зокрема своєї системи права; обґрунтування в Кодексі права на політичне самовизначення; деяка відмінність українського права від російського; досконаліша юридична техніка; відсутність посилань на російські джерела; розбіжності у поглядах стосовно доцільності затвердження Кодексу серед генеральної старшини [1, с. 43-44].

«Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. мали чітку структуру і складалися з 30 глав, які поділялися на 532 артикули і 1607 пункти. Кодекс містив норми адміністративного, цивільного, торгового, кримінального і процесуального права. за високою юридичною технікою «Права...» є однією з найцінніших пам'яток української правової культури XVIII ст. Хоч Кодекс і не набув офіційної чинності, п'ятнадцятирічна праця українських правників мала позитивний вплив на подальший розвиток українського правознавства. Повнотою та чіткістю викладу норм закону й абстрактних правових дефініцій, досконалою юридичною термінологією Кодекс був досконаліший від існуючих тоді правних книг. По ньому вивчали українське право і використовували його як авторитетний юридичний підручник – коментар до Статуту Великого князівства Литовського і магдебурзького права цілі покоління українських правників.

Близьким до кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» за змістом, суттю та призначенням була ще одна пам'ятка права Гетьманщини першої половини XVIII ст. – «Процес короткий наказний», виданий при резиденції гетьманській у 1734 р. Він був невеликий за обсягом, складався зі вступу, 13 параграфів, короткого додатку під назвою «апендикс» та характеристики порядку винесення вироків.

Основну частину «Процесу короткого наказного» становила характеристика нормативних актів, які регулювали судовий процес. У перших чотирьох параграфах визначався порядок прийняття позову чи іншої заяви заінтересованої особи, документів відповідача, а головне – обов'язки секретаря суду в підготовці справи до судового засідання. Далі визначалися особливості розгляду окремих судових справ: боргових (5), земельних (6), про майнові взаємовідносини подружжя (7), про побої і образу честі (8), вбивство (9), прелюбодіяння (10), зґвалтування (11), злодійство (12) і про втечу селян (13). У кінцевій частині «Процесу короткого наказного» подається характеристика двох видів заключного акта судового процесу – вироку: широкого і стислого. Там наведено і зразки таких вироків [2, с. 11].

«Процес короткий наказний», незважаючи на неофіційний характер, є цінною пам'яткою, що дає змогу глибше зрозуміти закономірності права Гетьманщини.

Помітною пам'яткою українського права є приватна кодифікація Федора Чуйкевича «Суд і розправа у справах малоросійських». Ця праця – систематизований витяг (ексцепт) з українських законів, які стосувалися окремих питань судоустрою і процесу Гетьманщини. Автор у деяких місцях висловлював критичне ставлення до тогочасного судоустрою й окремих норм матеріального та процесуального права, пропонуючи зміни до них. У цьому і полягало значення праці Ф. Чуйкевича як пам'ятки української юридичної думки XVIII ст.

Основним джерелом книги був Статут Великого князівства Литовського 1588 року. Далі автор використав магдебурзьке право – «Саксонське Дзеркало» П. Щербича і «Порядок...» Б. Гроїцького, яких дотримувалися не лише магістратські, а й полкові суди Гетьманщини. Частіше Чуйкевич посилається на «Порядок...» і широко використовує «Трибунал Великого князівства Литовського 1581 року», головне в тих розділах, де йдеться про процес.

Значна частина праці Чуйкевича присвячена рочкам і рокам, тобто строкам. Різниця між рочками і роками полягає в тому, що перші – це місячні терміни для замкових (гродських) судів, а другі – це квартали для засідань земських судів. Така різниця зумовила потребу відразу ж визначити і компетенцію судів гродських і земських. Автор перелічує спочатку 19 випадків, коли судить гродський суд, а потім 25 випадків стосовно компетенції земського суду. Першому належали виключно кримінальні справи, а другому – цивільні. Процес у них був відмінний: у кримінальних справах відповідача ловили, у цивільних викликали до суду; в кримінальних обвинувачений мусив відповідати особисто, у цивільних від імені відповідача міг виступати повірений; у кримінальних справах неявка до суду за першим викликом була підставою для визнання обвинуваченого винним без доказів, у цивільних справах обов'язково потрібні були докази; замковий кримінальний суд за власною ініціативою заводив справу, в земському справа могла починатися тільки за позовом потерпілого. чітке визначення компетенції судів Чуйкевич вважав однією з найкращих гарантій справедливості.

Частина кодифікації присвячена питанням апеляції, причому автор викладає власні міркування з цього приводу. Апеляція допускалася у випадку порушення закону або коли сторона вважала себе покривдженою. Були випадки, коли не дозволялося апелювати. Таких випадків Чуйкевич називає 14. подача апеляції припиняла виконання вироку нижчого судді.

Вищою апеляційною інстанцією для статутових судів литовсько-польського періоду був Трибунал Великого князівства Литовського, і Чуйкевич характеризує його дуже позитивно. Трибунал мав визначені терміни засідань, розглядав справи за реєстрами тощо. Замість Трибуналу в Гетьманщині XVIII ст. існував спершу в Батурині, а потім у Глухові Генеральний суд, який не знав жодних реєстрів справ і не мав визначених строків для засідань. Тому Чуйкевич пропонує реформу Генерального суду, введення до його складу десятьох депутатів (по одному від кожного полку), призначення за зразком Трибуналу певних термінів сесій Генерального суду у полках тощо.

Цікаво, що автор звертає увагу на великі судові витрати, пов'язані із апеляцією, і рекомендує порадитися наперед із приятелями «нелицемірними» або знавцями права, щоб не привести себе «упором своїм к разорению, а суперника свого к большой користи и к большому виграшу».

Книга Ф. Чуйкевича являє собою певний науковий інтерес. Вона стала підставою для введення у Гетьманщині 1763 р. статутових судів. Ще раніше, 1760 р., був реформований Генеральний суд за проектом, близьким до запропонованого Чуйкевичем у «Суді і розправі...».

Приватна кодифікація Ф. Чуйкевича дає матеріал не тільки для розуміння судового процесу в статутових судах, а й для історії правової думки Гетьманщини. Автор вимагав від суддів справедливості і вбачав її гарантію у правильній організації суду та в ділових якостях суддів і судових писарів. Окрім того, у ній наведені факти з історії українського права, які мали серйозний вплив на загальний його розвиток.

Подібною працею був збірник «Книга Статут та інші права малоросійські», складений у 1764 р. як приватна кодифікація відомим кодифікатором В. Кондратьєвим. До книги Кондратьєв ввів: короткий покажчик магдебурзького права з книги «Порядок», витяг із книг Статуту Великого князівства Литовського «согласних» артикулів, витяги з книги «Порядок», екстракт із книги «Статут прав малоросійських» та різні юридичні матеріали довідкового характеру [2, с. 213].

Збірник В. Кондратьєва був цінним посібником для судді-практика. Більшість писаних джерел права іноземного походження друкувалися польською або латинською мовою, що утруднювало користування ними. Це було причиною появи низки перекладів, а для зручності застосування до цих збірників робились покажчики чи витяги (екстракти) з них. Здебільшого це стосувалося збірників магдебурзького права у книзі «Порядок» [6, с. 49]. Короткий покажчик до цієї книги якраз і розробив В. Кондратьєв.

При розгляді кримінальних справ корисною вважалася третя частина збірника В. Кондратьєва – витяги з книги «Порядок» під назвою «Коротко виписано з прав Малоросійських книги «Порядку», з артикулів права магдебурзького, права цесарського, з означеним, какие в тех правах за вини положено наказание и казнь и на каких именно значит страницах».

Збірник В. Кондратьєва не мав офіційного значення. Але він був корисним для працівників відновлених станових судів – земського, гродського і підкоморського. Він давав змогу суддям вільніше орієнтуватися у правових нормах Статуту Великого князівства Литовського та джерел магдебурзького права.

Кодифікаційні роботи другої половини XVIII ст., що проводилися у Гетьманщині, мали на меті закріпити економічне і політичне становище української шляхти, яка дедалі більше зміцнювалася. У 1767 р. за дорученням президента Малоросійської колегії П. Рум'янцева під керівництвом секретаря колегії і члена Генерального суду О. Безбородька складено «Екстракт малоросійських прав». Він являв собою збірник норм державного, адміністративного і процесуального права, викладених так, щоб довести необхідність відновлення «попередніх прав малоросійських», тобто автономного стану Гетьманщини. Збірник складався зі вступу, 16 розділів: про головне правління в Малій Росії, суди малоросійські, порядок переведення справ у судах, маєтки державні, про ревізію, прибутки, комісаріат, про міста, шляхетство, переваги і маєтки його, про духовенство, про козаків, вольності і маєтки їхні, про чиновників малоросійських, артилерію, про простий народ, про греків ніжинських та додатків копій найважливіших юридичних актів [8, с. 213]. Через централістську політику самодержавства, спрямовану на ліквідацію особливостей управління у Гетьманщині, «Екстракт...»

не був затверджений, і тому його було передано до архіву Сенату. Збірник О. Безбородька спіткала така ж доля, як і інших матеріалів, що надходили в розпорядження комісії.

За цей час Малоросійська колегія виконала висунуті перед нею Катериною II завдання, підготувала нову адміністративно-політичну реформу. В 1781-1782 рр. був ліквідований полковий адміністративний поділ та автономні органи місцевого управління. На територію Гетьманщини поширилася дія Установи про заснування губерній 1775 р., відкрито намісництва і призначено новий апарат місцевих органів.

У зв'язку з ліквідацією автономії Гетьманщини та введенням губернського адміністративно-територіального поділу чиновники малоросійської експедиції Сенату у 1786 р. розробили новий збірник, основу якого становили «Екстракт», «Учреждение об управлении губерниями» 1775 р., інші акти, прийняті у 1767-1786 рр. Новий збірник з новим обґрунтуванням мав назву «Екстракт із указів, інституцій та установ», бо містив норми як українського, так і російського законодавства. Затверджений Сенатом новий збірник був розісланий у присутні місця Гетьманщини для практичного застосування.

Отже, кодифікація законодавства у Гетьманщині мала важливе значення, оскільки встановлювала й усувала недоліки законодавства, підвищувала його ефективність, забезпечувала зручність користування ним, полегшувала пошук юридичної норми, яка підлягала застосуванню, сприяла вивченню законодавства.

Однак, писане право залишалося достоянням лише освіченої суспільної верхівки. Нижчі верстви населення, що складали основну масу мешканців Гетьманщини, – селяни, низові козаки, бідне міщанство, а також Запорозька Січ, – як і раніше, продовжували керуватися звичаєвим правом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини. – Львів, 2000.
2. Василенко М. Матеріали до історії українського права: В 2 т. – К., 1929. – Т. 1.
3. Вислобоков К.А. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення / Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. – К., 1997.
4. Лазаревський А. Описание старой Малороссии. Сулиминский фамильный архив // Киевская Старина. – 1882. – № 11.
5. Месяц В. История кодификации права в Украине в первой половине XVIII века. – М., 1964.
6. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII ст. (1648 – 1782). – Львів, 1967.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 1-2.
8. Ткач А. Історія кодифікації дореволюційного права України. – К., 1968.

Рецензенти: Ковальова С. Г., к.ю.н., доцент;
Лісна І. С., к.ю.н., доцент.

© Рєзнік О. І., 2012

Дата надходження статті до редколегії: 27.04.2012 р.

РЄЗНІК О. І. – к.ю.н., старший викладач кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».